

Alicja Wójcik

STAN BADAŃ NAD POLSKĄ MYŚLĄ POLITYCZNĄ W OKRESIE 1864–1939

Polska myśl polityczna należy do obszaru badawczego, który cieszy się rosnącym zainteresowaniem przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych i środowisk akademickich. Stanowi przedmiot badań historyków, prawników, politologów, socjologów, filozofów. Myśl polityczna powstawała i rozwijała się przede wszystkim w środowiskach partii i ugrupowań politycznych. Wyrażały ją deklaracje ideowe, programy, wystąpienia przywódców, prace ideologów, rozważania publicystyczne nad szeroko pojętą rzeczywistością polityczną. Pozostaje więc w ścisłym związku z praktyką polityczną. Stąd też w procesie poznawania poglądów i koncepcji ważne są rezultaty badań prowadzonych nad działalnością i strukturami poszczególnych ugrupowań czy nurtów społecznych i politycznych, uwzględniających w sposób mniej czy bardziej dokładny sferę idei i programów. Wśród badaczy panuje przekonanie, iż dopiero poznanie obu płaszczyzn: koncepcji i praktyki, pozwala bardziej wnikliwie wyjaśnić uwarunkowania faktów, przedstawić ewolucję i dynamikę procesów składających się na bogaty obraz rzeczywistości politycznej w czasie i przestrzeni.

Natomiast dla podjęcia systematycznych badań obszaru myśli politycznej jako odrębnej dyscypliny trudna do przecenienia pozostaje inicjatywa profesora Uniwersytetu Wrocławskiego Henryka Zielińskiego, który na początku lat 70. podjął zarówno działania organizacyjne, jak i przedstawił zarys podstawowych problemów myśli politycznej oraz wymogów metodologicznych tej dziedziny¹. Rezultaty tego programu badawczego znalazły wyraz w serii zatytułowanej „Polska Myśl Polityczna XIX i XX wieku”, w ramach której ukazało się od 1975 r. dzie-

¹ H. Zieliński, *O potrzebie i trudnościach badania dziejów polskiej myśli politycznej*, [w:] *Polska Myśl Polityczna XIX i XX wieku*, t. I: *Polska i jej sąsiedzi*, Wrocław 1975.

więc tomów studiów i rozpraw. Myśl polityczna stała się przedmiotem zainteresowań także w innych ośrodkach naukowych w Polsce. Obecnie intensywne studia prowadzone są w ośrodkach akademickich w Gdańsku, Krakowie, Lublinie, Łodzi, Olsztynie, Poznaniu, Toruniu, Warszawie, Wrocławiu.

Rezultatem tych wysiłków było opublikowanie wielu znaczących opracowań: monografii, rozpraw, studiów, artykułów przyczynkarskich, dzięki którym coraz wyraźniej rysuje się przedmiot badań myśli politycznej jako dyscypliny o samodzielnych wymogach merytorycznych i odrębnych metodach badawczych.

W wyniku poszukiwań badawczych prowadzonych w ostatnich 30–35 latach powstały wartościowe pozycje przybliżające poglądy i koncepcje poszczególnych polityków, ideologów, ugrupowań i nurtów politycznych, omawiające wybrane kategorie i wartości charakterystyczne dla poszczególnych orientacji czy okresu chronologicznego. Mimo wielu już publikacji ciągle pozostaje na tym obszarze sporo luk i białych plam wymagających opracowania i wyjaśnienia. Wynika to m.in. także z uwarunkowań politycznych. W okresie PRL uwaga badaczy koncentrowała się przede wszystkim na działalności i programach ruchu robotniczego oraz częściowo ludowego. Po 1989 r. nastąpiła zmiana i przesunięcie zainteresowań na szeroko pojętą reprezentację prawej strony życia politycznego. Jednakże do opracowania pełnego obrazu polskiej myśli politycznej jeszcze daleko. Postęp w badaniach prowadzi bowiem do odkrywania nowych pól penetracji naukowej, wskazania dotąd nieznanych lub niedocenianych kwestii, do wprowadzania kolejnych składników myśli wzbogacających poprzednie ustalenia o nowe elementy i wyryfikujących dotychczasowe hipotezy.

Nie sposób scharakteryzować czy nawet wymienić wszystkich pracowań ważnych dla poznania polskiej myśli politycznej w okresie 1864–1939 r. Moim zamiarem będzie nie tyle ocena wartości dotychczasowych dzieł, co próba przedstawienia aktualnych kierunków dociekań naukowych oraz potrzeb i postulatów, jakie rysują się na płaszczyźnie badań nad myślą polityczną w okresie popowstaniowym, zwłaszcza od czasu kształtowania się nowoczesnych ruchów politycznych pod koniec XIX w. do roku 1939, zamykającego okres niepodległej Rzeczypospolitej.

Warto podkreślić postęp, jaki nastąpił w zakresie refleksji metodologicznej, a więc podejmowania przez badaczy prób definiowania pojęcia „myśl polityczna”, wypracowania zakresu kategorii badawczych, określenia twórców (wskazania podmiotu dociekań naukowych), sposobu artykulacji poglądów, przekazywania i recepcji myśli poli-

tycznej. Wstępnie podejmowana była też analiza technik i metod badawczych wykorzystywanych w poznawaniu myśli politycznej. Wymienione kwestie były poruszane na łamach artykułów lub we wstępach do niektórych opracowań monograficznych i syntetycznych. Autorami tekstów byli: Adam Czarnota, Andrzej F. Grabski, Ryszard Rett Ludwikowski, Waldemar Paruch, Kamil Różewicz, Ryszard Skarzyński, Roman Wapiński, Andrzej Zybortowicz².

Wstępny charakter ustaleń na tym polu, dość szerokie postrzeganie istoty i zakresu myśli politycznej sprzyja raczej powstawaniu dzieł koncentrujących się bardziej na opisie koncepcji politycznych niż ukazujących jej struktury czy poszukujących praw i prawidłowości jej rozwoju, co nie pozostaje bez wpływu na sposób weryfikacji ocen i stawianych hipotez, a także na rezultaty przygotowania syntez myśli politycznej.

Mimo bowiem opublikowania licznych prac brak jest całościowej syntezy obrazującej bogactwo i ewolucję polskiej myśli politycznej w omawianym okresie. Dotychczasowy zakres oraz wyniki procesu badawczego pozwoliły natomiast na przygotowanie cząstkowych syntetycznych opracowań. Próbę syntetycznego ujęcia ograniczoną do wieku XIX podjął Ryszard R. Ludwikowski w dziele pt. „Główne nurty polskiej myśli politycznej 1815–1890”, Warszawa 1982³. W 1993 r.

² A. Czarnota, *Problemy syntezy polskiej myśli politycznej – rozważania wstępne*, [w:] *Polska Myśl Polityczna XIX i XX wieku*, t. VII: *Państwo w polskiej myśli politycznej*, red. W. Wrzesiński, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988, s. 265–280; A. F. Grabski, *Historia myśli politycznej – zagadnienia metodologiczne*, [w:] *Dzieje polskiej myśli politycznej w czasach nowożytnych i najnowszych*, cz. 1, red. A. F. Grabski, Łódź 1985, s. 4–27; R. R. Ludwikowski, *Uwagi o badaniach polskiej myśli politycznej*, „*Studia Nauk Politycznych*” 1977, nr 3, s. 173–183; W. Paruch, *Myśl polityczna – refleksje metodologiczne o pojęciu*, „*Annales UMCS*”, sec. K, *Politologia*, vol. VI: *Państwo – ludowcy – myśl polityczna*, red. Z. J. Pietras, A. Wójcik, W. Paruch, s. 27–40; K. Różewicz, *O myśli politycznej metodologicznie*, „*Studia Metodologiczne*” 1977, t. 15, s. 113–118; R. Skarzyński, *Wróg i sojusznik. Studium struktury myśli politycznej*, „*Studia Nauk Politycznych*” 1990, nr 1–3, s. 59–88; idem, *Historia myśli politycznej w ujęciu politologicznym. Zarys koncepcji*, „*Studia Polityczne*” 1992, nr 1, s. 107–111; R. Wapiński, *Badania nad dziejami polskiej myśli politycznej u schyłku XIX i XX w.*, [w:] *Historia najnowsza jako przedmiot badań i nauczania*, red. J. Maternicki, Warszawa 1990, s. 169–178; A. Zybortowicz, *Kategorie do badania polskiej myśli politycznej (Rozważania wstępne)*, [w:] *Studia z dziejów polskiej myśli politycznej*, t. II: *Polska myśl polityczna w dzielnicy pruskiej w XIX wieku*, red. S. Kalemka, Toruń 1990, s. 5–27. Zob. też literaturę w: W. Paruch, *Myśl polityczna – refleksje metodologiczne...*, s. 29–30.

³ Zob. też: R. R. Ludwikowski, *Szkice na temat galicyjskich ruchów i myśli politycznej (1848–1892)*, Kraków 1980.

ukazała się książka Michała Śliwy pt. „Polska myśl polityczna w I połowie XX wieku”, Wrocław 1993. Osnowę rozważań stanowią koncepcje głównych ruchów i ugrupowań politycznych przedstawiające najważniejszą kwestię w polskiej myśli – odbudowę i utrwalenie niepodległego państwa w okresie od przełomu XIX i XX wieku do lat 40. wieku XX. Charakter ogólnej syntezy nowożytnej polskiej myśli politycznej (od końca XVIII w. po lata 80. XX w.) ma opracowana przez Romana Wapińskiego „Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku”, Gdańsk 1997.

Ostatnio ukazały się syntetyczne opracowania myśli politycznej w odniesieniu do II Rzeczypospolitej: jedna autorska, druga przygotowana przez zespół badaczy. W 2000 r. opublikowana została praca Krzysztofa Kawalca pt. „Spadkobiercy niepokornych. Dzieje polskiej myśli politycznej 1918–1939”, Wrocław–Warszawa–Kraków 2000, będąca opracowaniem koncepcji politycznych przedstawionych na tle zmieniających się uwarunkowań i przeobrażeń sytuacji politycznej w czasach II Rzeczypospolitej. Synteza „Więcej niż niepodległość. Polska myśl polityczna 1918–1939” pod redakcją Jana Jachymka i Waldemara Parucha (Lublin 2001) ma konstrukcję problemową, prezentuje stanowisko głównych nurtów politycznych w oparciu o wyodrębniony zespół kategorii uznanych za podstawowe dla poznania istoty myśli politycznej tego okresu.

Badacze myśli politycznej kierują też swą uwagę na przygotowanie opracowań ważnych kategorii w ujęciu przekrojowym. Przedmiotem badań pozostaje idea narodu i państwa w koncepcjach myślicieli XIX i XX wieku⁴. Można tutaj wskazać prace Joanny Kurczewskiej, Wojciecha Modzelewskiego, Andrzeja Wierzbickiego⁵ oraz zbiór opracowań pt. „Idee i koncepcje narodu w polskiej myśli politycznej czasów porozbiorowych”, red. J. Goćkowski, A. Walicki, Warszawa 1977. Problematyka państwa składa się na treść tomu VII „Polska Myśl Polityczna XIX i XX wieku.” pt. „Państwo w polskiej myśli politycznej”, red. W. Wrzesiński, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988.

⁴ Zob. S. Ciesielski, Z. Frasz, K. Kawalec, T. Kulak, *Naród i narodowość polska lat 1795–1945 w badaniach historycznych*, [w:] *Polska Myśl Polityczna XIX i XX wieku*, t. VIII: *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, s. 7–29.

⁵ J. Kurczewska, *Naród w socjologii i ideologii polskiej*, Warszawa 1979; W. Modzelewski, *Naród i postęp. Problematyka narodowa w ideologii i myśli społecznej pozytywistów warszawskich*, Warszawa 1977; A. Wierzbicki, *Naród – państwo w polskiej myśli historycznej dwudziestolecia międzywojennego*, Warszawa 1978.

Wartości takie jak niepodległość, patriotyzm, ojczyzna są przedmiotem analizy w dziełach R. Wapińskiego, ukazujących szerokie tło relacji pomiędzy myślą polityczną a świadomością polityczną oraz ewolucję dróg ideowych pokoleń, które walczyły o niepodległość, a następnie ją utrwały⁶.

Do katalogu badawczego należą też kluczowe przed 1918 r. kwestie dróg i metod prowadzących do niepodległości. Można tutaj wskazać następujące prace: K. Grünberg, „Polskie koncepcje federalistyczne 1864–1918”, Warszawa 1971; J. Wojtasik, „Idea walki zbrojnej o niepodległość Polski 1864–1907”, Warszawa 1987; T. Nałęcz, „Irredenta polska. Myśl powstańcza przed I wojną światową”, Warszawa 1987; „Droga do niepodległości czy program defensywny. Praca organiczna – programy i motywy”, red. T. Kizwalter, J. Skowronek, Warszawa 1988; J. Molenda, „Piłsudczycy a narodowi demokraci 1908–1918”, Warszawa 1980; W. Suleja, „Orientacja austro-polska w latach I wojny światowej (do aktu 5 listopada 1916 roku)”, Wrocław 1992; „Do niepodległości 1918–1944/45–1989. Wizje – drogi – spełnienie”, red. W. Wrzesiński, Warszawa 1998.

Rozwijają się badania nad kategorią ustroju politycznego. Koncepcje ustrojowe prezentowane przez główne nurty polityczne pomiędzy wojnami przedstawił Krzysztof Kawalec w pracy: „Wizje ustrojowe państwa w polskiej myśli politycznej lat 1918–1939. Ze studiów nad dziejami polskiej myśli politycznej”, Wrocław 1995. Kwestie te są też częściowo obecne w zbiorze esejów Andrzeja Friszke: „O kształt Niepodległej”, Warszawa 1989. Problematyka ustrojowa znalazła również odbicie w następujących dziełach: Andrzej Ajnenkiel, „Spór o model parlamentaryzmu polskiego do roku 1926”, Warszawa 1972; Jerzy Holzer, „Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej”, Warszawa 1974; Stanisław Krukowski, „Geneza Konstytucji z 17 marca 1921”, Warszawa 1977; Michał Pietrzak, „Rządy parlamentarne w Polsce w latach 1919–1926”, Warszawa 1969.

Stosunkowo szerokim zainteresowaniem badaczy cieszyły się zagadnienia związane z polskim obszarem narodowym i koncepcjami granic państwa, stosunków z sąsiadami, miejscem Polski w Europie, bezpieczeństwem państwa, polityką zagraniczną. Kwestii stosunku do państw sąsiednich poświęcony był I tom z serii „Polska Myśl Polityczna XIX i XX

⁶ Zob. R. Wapiński, *Świadomość polityczna w Drugiej Rzeczypospolitej*, Łódź 1989; idem, *Pokolenia Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991; *Polska i małe ojczyzny Polaków. Z dziejów kształtowania się świadomości narodowej w XIX i XX wieku po wybuchu II wojny światowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1994.

wieku”, pt. „Polska i jej sąsiedzi”, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975. Problematyka Kresów w polskiej myśli politycznej znalazła odzwierciedlenie w VI tomie wspomnianej serii pt. „Między Polską etniczną a historyczną”, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988. Należy tutaj wymienić także publikacje syntetyczne Wojciecha Wrzesińskiego: „Warmia i Mazury w polskiej myśli politycznej 1864–1945”, Warszawa 1984; „Prusy Wschodnie w polskiej myśli politycznej 1864–1945”, Olsztyn 1994 oraz Mariana Mroczy „Ziemie dzielnicy pruskiej w koncepcjach i działalności politycznej 1864–1939”, Gdańsk 1994 i Janusza Farysia „Koncepcje polskiej polityki zagranicznej 1918–1939”, Warszawa 1981.

Znacznie zaawansowane są badania nad płaszczyzną stosunków polsko-niemieckich. Analizowano koncepcje kształtu granicy zachodniej, bezpieczeństwa państwa w kontekście zagrożenia Polski ze strony polityki Niemiec. Kwestie te zarysowane zostały w pracach: M. Mroczo, „Polska myśl zachodnia 1918–1939”, Poznań 1986; Z. Wroniak, „Sprawa polskiej granicy zachodniej w latach 1918–1939”, Poznań 1963⁷. Natomiast słabszy oddźwięk w literaturze znalazły relacje ze wschodnimi sąsiadami. Stanowisko polskich myślicieli wobec Rosji w XIX w. analizował Wojciech Karpiński w dziele „Polska a Rosja. Z dziejów słowiańskiego sporu”, Lublin 1999.

Wiele miejsca w pracach historyków zajmowały założenia polityki wschodniej i koncepcje terytorialne z początku lat 20. XX w. Zostały zaprezentowane w takich pracach, jak: Aleksy Deruga, „Polityka wschodnia Polski wobec Litwy, Białorusi, Ukrainy (1918–1919)”, Warszawa 1969; Adolf Juzwenko, „Polska a ‘biała’ Rosja (od XI 1918 do IV 1920)”, Wrocław 1973; Grzegorz Łukomski, „Walka Rzeczypospolitej o kresy północno-wschodnie 1918–1920. Polityka i działania militarne”, Poznań 1994; Sergiusz Mikulicz, „Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej”, Warszawa 1971; Andrzej Skrzypek, „Związek Bałtycki, Litwa, Łotwa, Finlandia i Estonia w polityce Polski i ZSRR w latach 1919–1925”, Warszawa 1975. Brakuje zwłaszcza prac ukazujących w sposób całościowy stanowisko polskich ugrupowań wobec stosunków Polski z ZSRR, jak i pozostałymi sąsiadami na wschodzie w okresie międzywojennym.

Spośród innych ważnych problemów badawczych wiele uwagi poświęcono opracowaniu regulacji stosunków narodowościowych. Z zakresu tej problematyki został przygotowany tom VIII serii „Polska Myśl Polityczna XIX i XX wieku” pt. „Polska – Polacy – mniejszości narodowe”, Wrocław 1992. Obok stanowiska polskich myślicieli za-

⁷ Zob. też: H. Barycz, *Śląsk w polskiej kulturze umysłowej*, Katowice 1979.

warte tam szkice prezentują pierwsze rezultaty badań nad mało jeszcze znaną kwestią stosunku mniejszości narodowych do państwa polskiego. Charakterystyka programów i polityki rządów Polski międzywojennej znalazła odzwierciedlenie w książce Andrzeja Chojnowskiego „Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939”, Wrocław 1979. Natomiast nacjonalistyczne projekty rozwiązania problemu mniejszości narodowych analizował Włodzimierz Mich⁸. O poglądach na kwestię żydowską pisał Michał Śliwa⁹. Stosunek ugrupowań politycznych do kwestii białoruskiej w pierwszych latach niepodległości opracowała Krystyna Gomółka¹⁰.

Próbie rekonstrukcji programów narodowościowych głównych obozów politycznych okresu II Rzeczypospolitej zawiera zbiór szkiców pt. „Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku” pod redakcją Jana Jachymka, Lublin 1992. Pogłębienie tej problematyki i rozszerzenie pod względem chronologicznym po czasy współczesne znalazło wyraz w kolejnej publikacji lubelskiego zespołu badaczy pt. „Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji. Rozwiązania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku”, red. J. Jachymek, W. Paruch, Lublin 2001. Głównym wątkiem łączącym rozważania autorów poszczególnych szkiców była kwestia, jakie uregulowanie stosunków pomiędzy państwem polskim a mniejszościami narodowymi proponowały poszczególne ugrupowania i ruchy polityczne.

Problematyka ekonomiczna (struktura własności, rola poszczególnych działów wytwórczości) w programach ugrupowań politycznych jako odrębny problem badawczy występowała w niewielkim stopniu. Charakter ogólnych syntez podejmujących wspomniane wątki mają dzieła: Kazimierz Dziewulski, „Spór o etatyzm 1919–1939”, Warszawa 1981; Leszek Guzicki, Seweryn Żurawicki, „Historia polskiej myśli społeczno-ekonomicznej 1914–1945”, Warszawa 1974; Wiesław Piątkowski, „Idee agrarne ugrupowań politycznych w Królestwie Polskim w latach 1892–1918”, Łódź 1992; Urszula Zagóra-Jonszta, „Spory o model gospodarki Drugiej Rzeczypospolitej (Problemy etatyizmu, planowania i kartelizacji)”, Katowice 1991; Andrzej Wojtas: „Proble-

⁸ W. Mich, *Obcy w polskim domu. Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939*, Lublin 1994.

⁹ M. Śliwa, *Obcy czy swoi. Z dziejów poglądów na kwestię żydowską w Polsce w XIX i XX wieku*, Kraków 1997.

¹⁰ K. Gomółka, *Polskie ugrupowania polityczne wobec kwestii białoruskiej 1918–1922*, Warszawa 1989.

matyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918–1948”, Warszawa 1983; Seweryn Żurawicki, „Myśl ekonomiczno-polityczna w Polsce okresu międzywojennego”, Warszawa 1970. Koncepcje ekonomiczne głoszone zarówno przez poszczególnych polityków, jak i w sferach gospodarczych (przemysłowych, rolniczych) czy grupach politycznych pozostają nadal szerokim polem badawczym.

Na początkowym etapie są też badania nad drogami realizacji myśli politycznej. Pewna propozycja modelu badań tej kategorii (analiza pożądanego ładu politycznego i jego weryfikacja przez praktykę polityczną) została zaprezentowana w zbiorze „Wizje i realia. Studia nad realizacją polskiej myśli politycznej XX wieku”, red. W. Paruch, K. Trembicka, Lublin 2002.

Naukowa penetracja koncepcji programowych poszczególnych nurtów politycznych działających w dobie powojennej ma zróżnicowany charakter. W ostatnich latach następowało wyraźne poszerzenie pola badań nad ruchem konserwatywnym, zarówno w okresie zaborów, jak i po odzyskaniu niepodległości¹¹. Spory ideowe, jakie toczyły się w tym środowisku po powstaniu styczniowym i na przełomie wieków, w tym zwłaszcza nad kluczową kwestią niepodległości, stanowiły przedmiot zainteresowań badawczych Andrzeja Jaszczuka, Michała Jaskólskiego, Marcina Króla, Marka Pąckińskiego, Bogdana Szlachty, Andrzeja Szwarca¹². Natomiast studia nad myślą konserwatywną w latach 1918–1939 rozwijały się początkowo przede wszystkim w kontekście badań nad strukturą i działalnością ruchu – prace Janusza Osicy, Szymona Rudnickiego, Wiesława Władyki¹³. Problematyka

¹¹ Zob. też: Z. Budyh, *Ruch konserwatywny w II Rzeczypospolitej w ujęciu polskiego piśmiennictwa historycznego*, [w:] *Wrocławskie studia z dziejów najnowszych*, red. W. Wrzesiński, Wrocław 1992, s. 214–235.

¹² M. Jaskólski, *Kaduceus polski. Myśl polityczna konserwatystów krakowskich 1866–1934*, Warszawa–Kraków 1990; A. Jaszczuk, *Spór pozytywistów z konserwatystami o przyszłość Polski 1870–1903*, Warszawa 1986; M. Król, *Konserwatyści a niepodległość. Studia nad polską myślą konserwatywną XIX wieku*, Warszawa 1985; M. Pąckiński, *Konserwatyzm na rozdrożu. „Młodzi konserwatyści” warszawscy wobec ideowych dylematów schyłku XIX wieku*, Warszawa 1994; B. Szlachta, *Konserwatyzm. Z dziejów tradycji myślenia o polityce*, Kraków–Warszawa 1998; idem, *Z dziejów polskiego konserwatyżmu*, Kraków 2000; A. Szwarz, *Od Wielopolskiego do Stronnictwa Polityki Realnej. Zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej (1864–1905)*, Warszawa 1996.

¹³ J. Osica, *Politycy anachronizmu. Konserwatyści wileńskiej grupy „Słowa” 1922–1928*, Warszawa 1982; Sz. Rudnicki, *Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918–1926*, Wrocław 1981; W. Władyka, *Działalność polityczna polskich stronnictw konserwatywnych w latach 1926–1935*, Wrocław 1977.

badania rozszerzyła się również na ideologię tego nurtu. Rozważano podstawowe idee i wartości konserwatyzmu, jak: religia, tradycja, własność, wolność¹⁴.

Spośród ważnych kategorii myśli politycznej konserwatystów głębszych studiów doczekały się kwestie ustrojowe, głównie dzięki pracom Andrzeja Ajnenkiela, Michała Jaskólskiego, Jerzego Jaruzelskiego, Włodzimierza Micha i Bogdana Szlachty¹⁵.

Na uwagę zasługuje syntetyczne opracowanie koncepcji społeczno-ekonomicznych konserwatystów w XIX i XX wieku, przygotowane przez W. Micha „Między integryzmem a liberalizmem. Polscy konserwatyści wobec kapitalizmu”, Lublin 1996. Poza tym zainteresowaniem badaczy cieszyły się też koncepcje narodowościowe¹⁶ oraz poglądy na politykę zagraniczną, zwłaszcza stosunki z Niemcami¹⁷.

W niewielkim stopniu zaawansowane są prace nad koncepcjami ideologów i polityków konserwatywnych. Ukazały się monograficzne ujęcia działalności i koncepcji politycznych Jana Bobrzyńskiego,

¹⁴ Zob. B. Gałka, *Ideologia konserwatywna w Polsce międzywojennej*, „Studia Nauk Politycznych” (dalej SNP) 1984, nr 2; M. Jaskólski, *Kaduceus polski...*, *passim*; idem, *Tradycjonalizm polski XIX wieku. Rozważania wokół pojęcia i źródeł*, SNP 1988, nr 5; M. Król, *Style politycznego myślenia. Wokół „Buntu Młodych” i „Polityki”*, Paryż 1979; W. T. Kulesza, *Konserwatyści w obozie sanacyjnym w latach 1926–1935. Spór o konserwatywną interpretację ideologii obozu rządzącego*, „Przegląd Historyczny” 1982, z. 3–4; W. Mich, *Etos ziemiański w działalności Związku Ziemiaków w Warszawie*, „Dzieje Najnowsze” (dalej DzN) 1987, nr 3; idem, *Kościół i religia katolicka w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego 1918–1939*, [w:] *Religia i Kościół rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej 1919–1993*, red. J. Jachymek, Lublin 1995.

¹⁵ A. Ajnenkiel, *Próba systematyzacji koncepcji ustrojowych. Program konserwatystów*, DzN 1969, nr 2; J. Jaruzelski, *O genezie Konstytucji Kwietniowej. Posel Cat Mackiewicz i konserwatyści w pracach przygotowawczych*, „Kwartalnik Historyczny” (dalej KH) 1983, nr 2; M. Jaskólski, *Ustrój polityczny w koncepcjach ruchu konserwatywnego w Polsce 1918–1939*, [w:] *Tradycje i współczesność kultury politycznej w Polsce 1918–1990*, red. E. Olszewski, Lublin 1991; W. Mich, *Adaptacja państwa w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego*, „Annales UMCS”, sec. F, 1991/1992; B. Szlachta, *Polscy konserwatyści wobec ustroju politycznego do 1939 roku*, Kraków 2000.

¹⁶ W. Mich, *Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939)*, Lublin 1992.

¹⁷ E. Czapiewski, *Koncepcje polityki zagranicznej konserwatystów polskich w latach 1918–1926*, Wrocław 1988; idem, *Konserwatyści o stosunkach polsko-niemieckich w latach 1918–1925*, DzN 1986, z. 33–34; J. Jaruzelski, *Cat Mackiewicz w „Słowie”. Publicystyka niemiecka w latach 1938–1939*, DzN 1973, nr 1.

Michała Bobrzyńskiego, Adolfa Bocheńskiego, Władysława Leopolda Jaworskiego, Waleriana Kalinki, Stanisława Cat Mackiewicza, Józefa Szujskiego, Władysława Studnickiego, Mariana Zdziechowskiego¹⁸.

Mimo znacznego postępu w badaniach nad myślą konserwatywną jej rzetelny obraz wymaga jeszcze dalszego uzupełnienia i pogłębienia badań. Dopiero przedstawienie całościowej wizji koncepcji politycznych ruchu, który był głęboko zróżnicowany i zmienny, może przybliżyć określenie roli i wkładu w rozwój polskiej myśli politycznej.

W badaniach nad myślą polityczną jednego z głównych nurtów ukształtowanych na przełomie XIX i XX wieku – Narodowej Demokracji należy wskazać prace Romana Wapińskiego, ukazujące zarówno struktury, działania, jak i idee i koncepcje programowe, na czele z syntetycznym dziełem pt. „Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej”, Wrocław 1980. Bogaty obraz dziejów myśli politycznej jednej z głównych struktur endecji w okresie międzywojennym Związku Ludowo-Narodowego opracowała Ewa Maj w dziele pt. „Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928. Studium z dziejów myśli politycznej”, Lublin 2000. Koncepcje ustroju politycznego w II Rzeczypospolitej analizowali Janusz Kornaś i Mieczysław Ryba¹⁹. O wielu aspektach praktyki politycznej oraz ideologii różnych odłamów i frakcji obozu narodowego pisali również: Bogumił Grott, Zbigniew Kaczmarek, Jerzy Kornaś, Jacek Maria Majchrowski, Jerzy Janusz Terej, Adam Wątor, Tadeusz Wolsza²⁰.

¹⁸ Jan Bobrzyński o kwestiach ustrojowych Drugiej Rzeczypospolitej, wstęp, wybór, oprac. E. Czapiewski, Warszawa 1998; A. Kosicka-Pajewska, *Polska między Rosją a Niemcami. Koncepcje polityczne Adolfa Bocheńskiego*, Poznań 1992; W. Łazuga, *Michał Bobrzyński. Myśl historyczna a działalność polityczna*, Warszawa 1982; M. Jaskólski, *Między normatywizmem i uniwersalizmem. Myśl prawno-polityczna Władysława Leopolda Jaworskiego*, Wrocław 1988; J. Mrówczyński, *Ksiądz Walerian Kalinka. Życie i działalność*, Poznań 1973; J. Jaruzelski, *Stanisław Cat Mackiewicz (1896–1966)*, Wilno–Londyn–Warszawa–Warszawa 1987; J. Gzella, *Myśl polityczna Władysława Studnickiego na tle koncepcji konserwatystów polskich (1918–1939)*, Toruń 1993; H. S. Michalak, *Józef Szujski 1835–1883. Światopogląd i działanie*, Łódź 1987; J. Skoczyński, *Wartość pesymizmu. Studia i szkice o Marianie Zdziechowskim*, Kraków 1994.

¹⁹ J. Kornaś, *Naród i państwo w myśli politycznej Związku Ludowo-Narodowego*, Kraków 1995; M. Ryba, *Naród a państwo. Myśl społeczno-polityczna twórców ruchu narodowego w okresie międzywojennym*, Lublin 1999.

²⁰ B. Grott, *Nacjonalizm chrześcijański. Myśl społeczno-państwowa formacji narodowo-katolickiej w Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 1991; Z. Kaczmarek, *Obóz Wielkiej Polski. Geneza i działalność społeczno-polityczna w latach 1926–1933*, Poznań 1980; J. M. Majchrowski, *Szkice z historii polskiej prawicy politycznej lat Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 1986; J. J. Terej, *Idee, mity, realia. Szkice do dziejów Naro-*

Dla poznania dziejów myśli niezwykle ważne są badania nad ideowymi uwarunkowaniami koncepcji narodowych. Trudne a niezwykle istotne zagadnienie relacji pomiędzy myślą nacjonalistyczną a katolicyzmem podejmował Bogumił Grott²¹, a konserwatyzmem i nacjonalizmem Michał Jaskólski²². O wpływie, jaki na ewolucję myśli politycznej endecji wywierała ideologia i praktyka faszyzmu, pisali: Krzysztof Kawalec i Roman Wapiński²³. Mimo postępu badań obraz uwarunkowań ideowych myśli narodowej nadal jest niepełny.

Spośród innych kwestii, przedmiotem zainteresowania badaczy była kluczowa dla tego ruchu idea i koncepcja narodu, także w szerszym kontekście poglądów na rozwiązanie kwestii mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej. Więcej uwagi poświęcali historycy Żydom i Niemcom, mniej natomiast mniejszościom słowiańskim²⁴. Zapoczątkowane zostały również badania nad koncepcjami terytorialnymi i polityki zagranicznej²⁵.

dowej Demokracji, Warszawa 1971; A. Wątor, *Działalność Związku Ludowo-Narodowego w latach 1919–1922*, Szczecin 1992; idem, *Działalność Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego w zaborze austriackim do roku 1914*, Szczecin 1993; T. Wolsza, *Narodowa Demokracja wobec chłopów 1887–1914. Programy, polityka, działalność*, Warszawa 1992.

²¹ B. Grott, *Nacjonalizm i religia. Proces zespalania nacjonalizmu z katolicyzmem w jedną całość ideową w myśli Narodowej Demokracji 1926–1939*, Kraków 1984; idem, *Nacjonalizm chrześcijański. Narodowo-katolickie formacje ideowe w II Rzeczypospolitej na tle porównawczym*, Kraków 1996.

²² M. Jaskólski, *Konserwatyzm – nacjonalizm. Studia nad konfrontacjami ideowymi konserwatyzmu krakowskiego i demokracji narodowej przed 1914 r.*, Kraków 1989.

²³ K. Kawalec, *Narodowa Demokracja wobec faszyzmu 1922–1939. Ze studiów nad dziejami myśli politycznej obozu narodowego*, Warszawa 1989; R. Wapiński, *Endecja wobec hitleryzmu i III Rzeszy*, [w:] *Polska, Niemcy, Europa*, Poznań 1977; idem, *Niektóre problemy ewolucji ideowo-politycznej endecji w latach 1919–1939*, „Kwartalnik Historyczny” 1966, nr 4.

²⁴ Zob. O. Bergman, *Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej w latach 1918–1929*, Poznań 1998; M. Sobczak, *Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław 1998; A. Friszke, *Naród, państwo, system władzy w myśli politycznej Związku Ludowo-Narodowego w latach 1919–1926*, „Przegląd Historyczny” 1981, nr 1; E. Maj, *Mniejszości narodowe w myśli politycznej*, [w:] *Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. J. Jachymek, Lublin 1992; R. Wapiński, *Problem państwa w koncepcjach politycznych obozu narodowego*, [w:] *Polska Myśl Polityczna XIX i XX wieku*, t. VII: *Państwo w polskiej myśli politycznej*; idem, *Z dziejów tendencji nacjonalistycznych. O stanowisku Narodowej Demokracji wobec kwestii narodowej w latach 1933–1939*, „Kwartalnik Historyczny” 1973, z. 1.

²⁵ R. Wapiński, *Endecka koncepcja polityki wschodniej w latach II Rzeczypospolitej*, [w:] *Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej*, t. V, Wrocław–Warszawa–Kraków–1968; idem, *Endecka koncepcja granic Polski 1918–1921*, „Zapiski Historyczne”

Ważne miejsce w dorobku badawczym zajmują opracowania biograficzne teoretyków i polityków obozu narodowego, prezentujące ich systemy wartości, koncepcje i poglądy, płaszczyzny działania. Powstały obszerne monografie przywódcy i ideologa endecji – Romana Dmowskiego²⁶. Również działalność i koncepcje polityczne Jana Ludwika Popławskiego oraz Zygmunta Balickiego znalazły odzwierciedlenie w odrębnych opracowaniach²⁷. Na uwagę zasługuje monografia autorstwa Janusza Chodorowskiego o myśli ekonomicznej Romana Rybarskiego²⁸, tym bardziej że problematyka ekonomiczno-społeczna w koncepcjach narodowo-demokratycznych nie znalazła dotąd szerszego odbicia w literaturze. Opracowano też biografie Adama Doboszyńskiego, Edwarda Dubanowicza, Stanisława Głąbińskiego, Stanisława Grabskiego, Romana Rybarskiego, Stanisława Strońskiego²⁹.

Koncepcje ideowo-polityczne ruchu chrześcijańsko-demokratycznego znalazły odbicie głównie w pracach przedstawiających dzieje tego nurtu autorstwa Andrzeja Andrusiewicza, Jacka Marii Majchrowskiego, Henryka Przybylskiego, Krzysztofa Turowskiego³⁰. Na wstępnym

1969, z. 3; idem, *Endecja wobec problemów polskich ziem zachodnich w latach 1919–1939*, „Zapiski Historyczne” 1966, z. 4; M. Nieć, *Niemcy w publicystyce Narodowej Demokracji w okresie międzywojennym 1918–1939. Kwestie polityki międzynarodowej*, Wrocław 1998.

²⁶ A. Micewski, *Roman Dmowski*, Warszawa 1971; J. Zieliński (ps. M. Kułakowski), *Roman Dmowski w świetle listów i wspomnień*, t. 1–2, Londyn 1988; R. Wapiński, *Roman Dmowski*, Lublin 1989; K. Kawalec, *Roman Dmowski*, Warszawa 1996.

²⁷ T. Kulak, *Jan Ludwik Popławski 1854–1908. Biografia polityczna*, Wrocław 1994; E. Maj, *Jan Ludwik Popławski 1854–1908. Poglądy i działalność polityczna*, Lublin 1991; B. Grott, *Zygmunt Balicki – ideolog Narodowej Demokracji*, Kraków 1995.

²⁸ J. Chodorowski, *Roman Rybarski 1887–1942. Z historii polskiej myśli ekonomicznej i prawnoustrojowej pierwszej połowy XX w.*, Warszawa 1997; zob. też: *Roman Rybarski o narodzie, ustroju i gospodarce*, wstęp i oprac. Sz. Rudnicki, Warszawa 1997; J. Waskan, *Koncepcje społeczno-polityczne Romana Rybarskiego*, Toruń 1991.

²⁹ B. Nitschke, *Adam Doboszyński – publicysta i polityk*, Kraków 1993; W. Władyka, „Trzecia droga” w myśli gospodarczej II Rzeczypospolitej. *Koncepcje Adama Doboszyńskiego a program obozu narodowego*, Kraków 1994; *Adam Doboszyński o ustroju Polski*, wstęp i oprac. B. Grott, Warszawa 1996; J. Faryś, A. Wątor, *Edward Dubanowicz 1881–1943. Biografia polityczna*, Szczecin 1994; *Stanisław Głąbiński o ustroju państwa polskiego i parlamentarzystwie*, oprac. J. Kornaś, Warszawa 1999; W. Wojdyło, *Koncepcje społeczno-polityczne Stanisława Grabskiego*, Toruń 1993; J. Faryś, *Stanisław Stroński. Biografia polityczna do 1939 r.*, Szczecin 1990.

³⁰ A. Andrusiewicz, *Stronnictwo Pracy 1937–1950. Ze studiów nad dziejami najnowszych chadecji w Polsce*, Warszawa 1987; J. M. Majchrowski, *Stronnictwo Pracy*.

etapie są próby opracowania niektórych kategorii myśli politycznej (państwo, religia, mniejszości narodowe)³¹, a także działalność i poglądy twórców i ideologów tego ruchu.

Obóz piłsudczykowski (po 1926 r. piłsudczykowsko-sanacyjny) był już przedmiotem licznych analiz, w tym wielu pozycji prezentujących struktury organizacyjne i problemy praktyki politycznej w powiązaniu z kwestiami programowymi i ideowymi. Znaczące miejsce zajmują książki Andrzeja Garlickiego, przedstawiające dzieje tego nurtu od jego ukształtowania po połowę lat 30³². Ogromne znaczenie mają opracowania innych badaczy tego obozu: Andrzeja Ajnenkiela, Andrzeja Chojnowskiego, Tadeusza Jędruszcza, Jacka Marii Majchrowskiego, Tomasa Nałęcza, Andrzeja Micewskiego, Wiesława Władyki³³.

W dziedzinie badań nad myślą polityczną prowadzone były studia nad myślą państwową piłsudczyków. Problematyka ustrojowo-polityczna znalazła wyraz w publikacjach Andrzeja Ajnenkiela, Dariusza Góreckiego, Janusza Farysia, Janusza Jędrzejewicza, Władysława Tadeusza Kuleszy, Jacka Marii Majchrowskiego³⁴. Koncepcje polityki narodowościowej

Działalność polityczna i koncepcje programowe 1937–1945, Kraków 1979; H. Przybylski, *Chrześcijańska Demokracja i Narodowa Partia Robotnicza w latach 1926–1937*, Warszawa 1980; K. Turowski, *Historia ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w Polsce*, Warszawa 1989.

³¹ Zob. *Chrześcijańska myśl społeczna na emigracji*, red. Z. Tkacz, Londyn 1991; B. Pawłowski, *Religia i Kościół rzymskokatolicki w myśli politycznej Chrześcijańskiej Demokracji*, [w:] *Religia i Kościół rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej...*; B. Sobolewska, *Chrześcijańsko-demokratyczna koncepcja państwa polskiego w okresie budowy fundamentów Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1921)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, *Prace Prawnicze*, Kraków 1961, nr 44; M. Orzechowski, *Wojciech Korfanty. Biografia polityczna*, Wrocław 1975.

³² A. Garlicki, *U źródeł obozu belwederskiego*, Warszawa 1983; idem, *Przewrót majowy*, Warszawa 1987; idem, *Od maja do Brześcia*, Warszawa 1981; idem, *Od Brześcia do maja*, Warszawa 1986.

³³ A. Chojnowski, *Piłsudzycy u władzy. Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem*, Wrocław 1986; T. Jędruszcza, *Piłsudzycy bez Piłsudskiego. Powstanie Obozu Zjednoczenia Narodowego w 1937 roku*, Warszawa 1963; J. M. Majchrowski, *Silni – zwarczi – gotowi. Myśl polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego*, Warszawa 1985; A. Micewski, *W cieniu Marszałka Piłsudskiego. Szkice z dziejów myśli politycznej II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1968; T. Smoliński, *Rządy Józefa Piłsudskiego w latach 1926–1935. Studium prawne*, Poznań 1985.

³⁴ A. Ajnenkiel, *Piłsudzycy wobec państwa*, [w:] *Polska Myśl Polityczna XIX i XX Wieku*, t. VII: *Państwo w polskiej myśli politycznej*; J. Faryś, *Piłsudski i piłsudzycy. Z dziejów koncepcji polityczno-ustrojowej 1918–1939*, Szczecin

zostały przedstawione w monografii Waldemara Parucha: „Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926–1939)”, Lublin 1997. Ten obszar badawczy penetrowali też: Andrzej Chojnowski, Jacek Maria Majchrowski, Teofil Piotrkiewicz³⁵.

Poza tym podejmowane są też częściowo inne kwestie, takie jak: koncepcje terytorialne³⁶, stosunek do religii i Kościoła katolickiego³⁷, koncepcje gospodarcze głoszone przez ten obóz³⁸.

Spośród przywódców i ideologów obozu piłsudczykowskiego największym zainteresowaniem historyków cieszy się jego twórca i animator Józef Piłsudski. Powstała bogata literatura przybliżająca przede wszystkim praktyczny aspekt jego działalności; w mniejszym stopniu ideowo programowe dokonania³⁹. Powstały też prace o działalności

1991; D. Górecki, *Pozycja ustrojowo-prawna Prezydenta Rzeczypospolitej i rządu w ustawie konstytucyjnej z 23 kwietnia 1935 roku*, Łódź 1992; J. Jędrzejewicz, *Myśl państwowa piłsudczyków w okresie 1918–1935*, Londyn–Montreal 1955; W. T. Kulesza, *Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1935*, Wrocław 1985; J. Majchrowski, *Czynniki integrujące naród w myśli politycznej Obozu Zjednoczenia Narodowego*, Kraków 1978; W. Paruch, *Podstawowe determinanty aktywności politycznej. Rozważania nad paradygmatem ideologii piłsudczykowskiej (1926–1939)*, „Annales UMCS”, sec. K, Politologia 1995/1996, vol. II/III.

³⁵ A. Chojnowski, *Kwestia mniejszości narodowych a bezpieczeństwo państwa w myśli politycznej Narodowej Demokracji i sanacji*, [w:] *Polska Myśl Polityczna XIX i XX Wieku*, t. II: *Na warsztatach historyków polskiej myśli politycznej*, red. H. Zieliński, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980; J. M. Majchrowski, *Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej Obozu Zjednoczenia Narodowego*, „Studia Historyczne” 1981, nr 3; T. Piotrkiewicz, *Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny 1926–1930*, Warszawa 1981.

³⁶ J. Lewandowski, *Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu behwederskiego (XI 1918–IV 1920)*, Warszawa 1962; idem, *Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczyków 1921–1926*, Warszawa 1967.

³⁷ Zob. W. Paruch, *Religia i Kościół rzymskokatolicki w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego w latach 1926–1939*, [w:] *Religia i Kościół rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej...*, *passim*.

³⁸ J. Faryś, *Myśl gospodarcza piłsudczyków (1935–1939)*, „Przegląd Zachodniopomorski” 1986, nr 3; idem, *Myśl gospodarcza piłsudczyków 1926–1935*, „Szczecińskie Studia Historyczne” 1987, nr 1; J. Gołębiowski, *Spór o etatyzm wewnątrz obozu sanacyjnego w latach 1926–1939*, Kraków 1978.

³⁹ Zob. A. Chwalba, *Józef Piłsudski – historyk wojskowości*, Kraków 1993; A. Garlicki, *Józef Piłsudski 1867–1935*, Warszawa 1988; W. Jędrzejewicz, *Kronika życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935*, t. 1–3, Warszawa 1989; T. Komornicki, *Józef Piłsudski i polska racja stanu*, Londyn 1967; A. Kowalczykowska, *Piłsudski i tradycja*,

i poglądach Stanisława Cara, Michała Grażyńskiego, Tadeusza Hołówni, Eugeniusza Kwiatkowskiego, Wacława Makowskiego, Adama Skwarczyńskiego, Walerego Sławka, Edwarda Rydza-Śmigłego⁴⁰.

Na polu badań nad myślą polityczną znajdują się też tradycje liberalne. Charakter syntezy ma dzieło Macieja Janowskiego pt. „Polska myśl liberalna do 1918 roku”, Kraków 1998, obejmujące okres od końca XVIII w. do odzyskania niepodległości, wskazujące na inspiracje europejskich idei liberalizmu na gruncie rodzimych koncepcji. Można też wskazać prace Włodzimierza Bernackiego, Haliny Kozłowskiej-Sabatowskiej, Marcina Króla, Barbary Skargi, Barbary i Marka Sobolewskich⁴¹.

W dotychczasowych badaniach nad ruchem ludowym dominowała sfera praktyki politycznej. Powstało wiele monografii i innych prac opisujących przede wszystkim działalność i organizację stronnictw chłopskich, różne wydarzenia i procesy w dziejach ruchu, w tym także analizowano kwestie programowe⁴². Podejmowano też badania nad rolą

Chotomów 1991; M. Król, *Józef Piłsudski. Ewolucja myśli politycznej*, Warszawa 1985; D. Nałęcz, T. Nałęcz, *Józef Piłsudski – legendy i fakty*, Warszawa 1986; *Piłsudski i jego legenda*, red. A. Czubiński, Warszawa 1988; B. Urbankowski, *Filozofia czynu. Światopogląd Józefa Piłsudskiego*, Warszawa 1988; idem, *Józef Piłsudski marzyciel i strateg*, t. 1–2, Warszawa 1997.

⁴⁰ Stanisław Car – polska koncepcja autorytaryzmu, wstęp i oprac. J. M. Majchrowski, Warszawa 1996; W. Musialik, *Michał Grażyński 1890–1965 (biografia polityczna)*, Opole 1989; W. Zieliński, *Michał Grażyński 1890–1965. Wojewoda śląski*, Katowice 1986; I. Werschler, *Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Hołówno – życie i działalność*, Warszawa 1984; M. M. Drozdowski, *Eugeniusz Kwiatkowski. Człowiek i dzieło*, Kraków 1989; *Wacław Makowski o państwie społecznym*, wstęp i oprac. W. T. Kulesza, Warszawa 1998; *Adam Skwarczyński – od demokracji do autorytaryzmu*, wstęp i oprac. D. Nałęcz, Warszawa 1998; J. M. Nowakowski, *Walery Sławek (1879–1939). Zarys biografii politycznej*, Warszawa 1988; *Marszałek Edward Rydz-Śmigły 1886–1986*, Londyn 1986; R. Mirowicz, *Edward Rydz-Śmigły. Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 1988.

⁴¹ W. Bernacki, *Z dziejów polskiego liberalizmu politycznego*, Kraków 1994; idem, *Jednostka, naród, niepodległość. Myśl polityczna demoliberalistów galicyjskich (1882–1905)*, Kraków 1997; H. Kozłowska-Sabatowska, *Ideologia pozytywizmu galicyjskiego*, Wrocław 1978; M. Król, *Konserwatyści a niepodległość...*; B. Skarga, *Narodziny pozytywizmu polskiego (1831–1864)*, Warszawa 1964; B. i M. Sobolewscy, *Myśl polityczna XIX i XX wieku. Liberalizm*, Warszawa 1987. Zob. też literatura w: M. Janowski, *Polska myśl liberalna do 1918 roku*, Kraków 1998.

⁴² Zob. J. Borkowski, *Postawa polityczna chłopów polskich w latach 1930–1935*, Warszawa 1970; W. Burger, *Ruch ludowy wobec kwestii społeczno-ustrojowych II Rzeczypospolitej*, Szczecin 1983; H. Cimek, *Zjednoczenie Lewicy Chłopskiej „Samopomoc” 1928–1931*, Lublin 1973; K. Dunin-Wąsowicz, *Dzieje Stronnictwa Ludowego*

ugrupowań chłopskich w procesie kształtowania świadomości społecznej i politycznej wsi, zwłaszcza na terenie Królestwa Polskiego i Galicji w okresie zaborów⁴³. Prezentowana problematyka w mniejszym czy większym stopniu oświetlała pewne elementy myśli politycznej, jak np. koncepcje dróg do niepodległości, wizje terytorialne, stosunek do innych narodów i państw, rolę warstw społecznych, zwłaszcza chłopów, reform społecznych, stosunek do samorządu terytorialnego, spółdzielczości, nie dawała jednak obrazu całości koncepcji ani prezentowanych przez ludowców wizji ustrojowych przyszłego państwa.

Zapoczątkowane zostały też badania, których przedmiotem jest myśl polityczna ludowców⁴⁴. Powstały dzieła o różnym charakterze, monograficzne i przyczynkarskie, przedstawiające różne aspekty sfery ideowo-koncepcyjnej partii chłopskich. Mimo postępu badań w tym zakresie ciągle brak jest całościowych opracowań ukazujących podstawowe wątki myśli ludowej, ich ewolucję i zróżnicowanie zarówno w odniesieniu do poszczególnych okresów, jak i ugrupowań. Studia na koncepcjami ugrupowań chłopskich przed 1918 r. są tylko cząstkowe i odnoszą się głównie do ziem pod panowaniem austriackim i rosyjskim.

Więcej miejsca na warsztatach badaczy zajmuje myśl ludowa w okresie II Rzeczypospolitej. Syntetyczne ujęcie politycznych koncepcji ludowców w latach międzywojennych przedstawił Aleksander Łuczak w książce „Społeczeństwo i państwo w myśli politycznej ruchu ludowego II Rze-

w Galicji, Warszawa 1956; B. Dymek, *Niezależna Partia Chłopska 1924–1927*, Warszawa 1972; A. Gurnicz, *O „równą miarkę” dla chłopów. Poglądy i działalność pierwszej chłopskiej organizacji politycznej w Polsce Związku Stronnictwa Chłopskiego 1893–1908*, Warszawa 1963; Z. Hemmerling, *PSL Wyzwolenie w parlamentach II Rzeczypospolitej 1919–1931*, Warszawa 1990; J. Jachymek, *Polskie Stronnictwo Ludowe-Lewica 1913–1924. Studium o powstaniu, działalności i rozkładzie ugrupowania politycznego*, Lublin 1991; J. Molenda, *Polskie Stronnictwo Ludowe w Królestwie Polskim 1915–1918*, Warszawa 1965; W. Piątkowski, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956; B. Radlak, *Polski Związek Ludowy w rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1962; J. R. Szaflik, *Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast” 1926–1931*, Warszawa 1970; A. Więzikowa, *Stronnictwo Chłopskie 1926–1931*, Warszawa 1962.

⁴³ Zob. H. Brodowska, *Chłopi o sobie i Polsce. Rozwój świadomości społeczno-narodowej*, Warszawa 1984; eadem, *Ruch chłopski po uwłaszczeniu w Królestwie Polskim 1864–1904*, Warszawa 1964; J. Molenda, *Chłopi, naród, niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski*, Warszawa 1999.

⁴⁴ O zakresie i kierunkach badań nad myślą polityczną ludowców zob. J. Jachymek, *Potrzeba badań myśli politycznej ruchu ludowego*, [w:] *Chłopi – Naród – Kultura*, t. I: *Myśl polityczna ruchu ludowego*, red. J. Jachymek, K. Z. Sowa, M. Śliwa, Rzeszów 1996, s. 114–126; idem, *Dorobek polskiej historiografii ruchu ludowego. Stan i postulaty badawcze*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1998, nr 30.

czyzopolitej”, Warszawa 1982. Natomiast koncepcje społeczno-ekonomiczne w latach 1918–1931 opracował Eugeniusz Kulwicki⁴⁵.

Spśród stronnictw ludowych działających w II Rzeczypospolitej tylko PSL-Wyzwoleniu poświęcono całościową monografię myśli politycznej, przygotowaną przez Jana Jachymka⁴⁶. Koncepcje ruchu wiciowego częściowo badał i przedstawił Jan Borkowski⁴⁷. Powstały również monograficzne ujęcia niektórych kategorii myśli ludowej: Aleksandra Łuczaka o samorządzie⁴⁸, Haliny Trockiej o spółdzielczości⁴⁹, o wolności sumienia i wyznania Jana Borkowskiego i Józefa Ryszarda Szaflika⁵⁰.

Badacze sięgali również do innych kategorii. Założenia ideologii agraryzmu analizowali: Tadeusz Chrobak, Jan Jachymek, Andrzej Lech i Wiesław Piątkowski⁵¹. Poza tym przedmiotem rozważań były też inne szczegółowe kwestie: idea niepodległości i Polski Ludowej⁵², granic i bezpieczeństwa państwa⁵³, mniejszości narodowych⁵⁴, armii i obron-

⁴⁵ E. Kulwicki, *Koncepcje społeczno-ekonomiczne ruchu ludowego 1918–1931*, Warszawa 1971.

⁴⁶ J. Jachymek, *Myśl polityczna PSL Wyzwolenie 1918–1931*, Lublin 1983; idem, *Polskie Stronnictwo Ludowe-Lewica 1913–1924*, Lublin 1991.

⁴⁷ J. Borkowski, *Wizje społeczne i zmagania wiciarzy w świetle młodzieżowej prasy ludowej 1928–1939*, Warszawa 1939.

⁴⁸ A. Łuczak, *Samorząd terytorialny w programach i działalności stronnictw ludowych 1918–1939*, Warszawa 1973.

⁴⁹ H. Trocka, *Spółdzielczość w programach i polityce stronnictw ludowych do 1939*, Warszawa 1969.

⁵⁰ J. Borkowski, *Wyklęci sprawiedliwi*, Warszawa 1974; J. R. Szaflik, *O rząd chłopskich dusz*, Warszawa 1976.

⁵¹ J. Jachymek, *Czym był agraryzm*, RDRL, nr 23/24, 1983/1984; idem, *Neoagrarium i trzecia droga*, Lublin 1993; A. Lech, *Agraryzm wiciowy*, Łódź 1991; W. Piątkowski, *Wokół idei agraryzmu*, Warszawa 1993.

⁵² J. Hirsz, A. Lech, E. Tomaszewski, *Wizje Polski Ludowej w programach organizacji młodzieży wiejskiej 1928–1948*, Warszawa 1983; J. Jachymek, *Ruch ludowy wobec problemu niepodległości Polski*, [w:] *Idea niepodległości i suwerenności narodowej w polskiej myśli politycznej XIX i XX w.*, red. J. Maternicki, Warszawa 1989; idem, *Władza ludu w myśli politycznej ruchu ludowego (1918–1939)*, „Annales UMCS”, sec. F, Historia, 1983–1984, vol. XXXVIII–XXXIX; idem, *Polska Ludowa – ideał państwa ruchu ludowego*, „Annales UMCS”, sec. F, Historia, 1996, vol. LI.

⁵³ J. Jachymek, J. R. Szaflik, *Myśl polityczna ruchu ludowego wobec bezpieczeństwa granic państwowych w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Polska Myśl Polityczna XIX i XX wieku*, t. IV: *Na warsztatach historyków polskiej myśli politycznej*, Wrocław 1980.

⁵⁴ J. Jachymek, *Mniejszości narodowe w myśli politycznej ruchu ludowego*, [w:] *Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej...*; Z. Hemmerling, A. Łuczak, *Miejsce kresów i słowiańskich mniejszości narodowych w koncepcjach ruchu ludowego*, [w:] *Polska Myśl Polityczna XIX i XX wieku*, t. VI: *Między Polską etniczną a historyczną*, Wrocław 1988.

ności⁵⁵, religii i Kościoła katolickiego⁵⁶. Ważnym, jakkolwiek mało dotąd poznanym problemem jest stosunek ruchu ludowego do innych orientacji i partii politycznych: ruchu robotniczego, narodowo-demokratycznego, konserwatywnego czy sanacji. Na szerokie możliwości penetracji tego pola wskazują opracowania zawarte w zbiorowym wydawnictwie pt. „Sojusznicy i przeciwnicy ruchu ludowego 1895–1995” pod red. J. Jachymka, Lublin 1996.

W dziedzinie badań nad sferą koncepcji, poglądów oraz działalności przywódców i ideologów opublikowano prace prezentujące Jakuba Bojkę⁵⁷, Stanisława Miłkowskiego⁵⁸, Stanisława Mikołajczyka⁵⁹, Tomasza Nocznickiego⁶⁰, Macieja Rataja⁶¹, Błażeja Stolarskiego⁶², Stanisława Augusta Thugutta⁶³, Wincetego Witosą⁶⁴, Bolesława Wysloucha⁶⁵.

Mimo przybliżenia wielu już wątków myśli ludowej nadal aktualne są postulaty monograficznych opracowań wizji programowo-ideowych partii chłopskich działających pod zaborami i po odzyskaniu niepodległości: ugrupowań chłopskich pod zaborem pruskim, PSL „Piast”, Stronnictwa Chłopskiego, Stronnictwa Ludowego (1931–1939) i mniejszych ugrupowań chłopskich, a także liderów ruchu ludowego, np. Alek-

⁵⁵ J. Figat, *Armia i obronność w myśli politycznej ruchu ludowego Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Chłopi – Naród – Kultura*, t. I.

⁵⁶ J. Jachymek, Z. Tymoszek, *Religia i Kościół rzymskokatolicki w myśli politycznej ruchu ludowego 1918–1939*, [w:] *Religia i Kościół rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej...*, *passim*; A. Kołodziejczyk, *Kościół katolicki w myśli politycznej ruchu ludowego w latach 1918–1931 (do powstania Stronnictwa Ludowego)*, [w:] *Chłopi – Naród – Kultura*, t. I; idem, *Ruch ludowy a Kościół rzymskokatolicki w latach II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002.

⁵⁷ B. Kasperek, *Jakub Bojko 1857–1949*, Lublin 1998.

⁵⁸ W. Piątkowski, *Myśl agrarystyczna Stanisława Miłkowskiego*, Warszawa 1983.

⁵⁹ A. Paczkowski, *Stanisław Mikołajczyk czyli kłeska realisty (zarys biografii politycznej)*, Warszawa 1991.

⁶⁰ H. Mierzwiński, *Tomasz Nocznicki. Życie, działalność – myśl polityczna (1862–1944)*, Lublin 1987.

⁶¹ A. Kołodziejczyk, *Myśl polityczna Macieja Rataja*, Warszawa 1980; idem, *Maciej Rataj 1884–1940*, Warszawa 1991; idem, *Maciej Rataj o parlamentarystyce, państwie demokratycznym i sanacji*, wstęp i oprac. A. Kołodziejczyk, Warszawa 1998.

⁶² A. Mieczkowski, *Błażej Stolarski 1880–1939. Życie, działalność, poglądy*, Lublin 1998.

⁶³ A. Wójcik, *Myśl polityczna Stanisława Augusta Thugutta 1873–1941*, Lublin 1992; *Stanisław Thugutt o demokracji i ustroju Polski*, wstęp i oprac. W. Wic, Warszawa 1998.

⁶⁴ A. Zakrzewski, *Wincenty Witos, chłopski polityk i mąż stanu*, Warszawa 1977.

⁶⁵ A. Kudłaszyk, *Myśl społeczno-polityczna Bolesława Wysloucha 1855–1937*, Warszawa–Wrocław 1978.

sandra Bogusławskiego, Jana Dąbskiego, Maksymiliana Malinowskiego i innych. Na głębszą refleksję czekają przewartościowania ideowe w latach 30. i recepcja idei agraryzmu na gruncie polskim.

Dzieje ruchu socjalistycznego w okresie zaborów i w II Rzeczypospolitej znalazły w literaturze historycznej stosunkowo szerokie odzwierciedlenie. O początkach ruchu pisali m.in. Leon Baumgarten⁶⁶, Józef Buszko⁶⁷, Feliks Tych⁶⁸. Problematyka myśli politycznej została zaprezentowana w pracy Mariana Żychowskiego pt. „Polska myśl socjalistyczna XIX i XX w. (do 1918)”, Warszawa 1976.

W dorobku badawczym nad dziejami PPS znajdują się dzieła o charakterze syntetycznym, jak prace Jerzego Holzera⁶⁹, Włodzimierza Sulei⁷⁰, Jana Tomickiego⁷¹, oraz monograficznym, przedstawiające różne aspekty praktyki i programu PPS w wybranych okresach, autorstwa Bogdana Głowackiego⁷², Henryka Jabłońskiego⁷³, Jana Kancewicza⁷⁴, Janiny Kasprzakowej⁷⁵, Krystyny Kaweckiej⁷⁶, Teodora Ładyki⁷⁷, Aleksandry Tymienieckiej⁷⁸, Kazimierza Więcha⁷⁹, Anny Żarnowskiej⁸⁰, Janusza Żarnowskiego⁸¹.

⁶⁶ L. Baumgarten, *Dzieje Wielkiego Proletariatu*, Warszawa 1966.

⁶⁷ J. Buszko, *Narodziny ruchu socjalistycznego na ziemiach polskich*, Kraków 1967.

⁶⁸ F. Tych, *Związek Robotników Polskich 1889–1892. Anatomia wczesnej organizacji robotniczej*, Warszawa 1974.

⁶⁹ J. Holzer, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1917–1919*, Warszawa 1962; idem, *PPS. Szkic dziejów*, Warszawa 1977.

⁷⁰ W. Suleja, *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948. Zarys dziejów*, Warszawa 1988.

⁷¹ J. Tomicki, *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*, Warszawa 1983; idem, *Lewica socjalistyczna w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1982.

⁷² B. Głowacki, *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej 1929–1935*, Warszawa 1979.

⁷³ H. Jabłoński, *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej w czasie wojny 1914–1918*, Warszawa 1958.

⁷⁴ J. Kancewicz, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1892–1896*, Warszawa 1984.

⁷⁵ J. Kasprzakowa, *Ideologia i polityka PPS-Lewicy w latach 1907–1914*, Warszawa 1965.

⁷⁶ K. Kawecka, *Niezależna Socjalistyczna Partia Pracy (1921–1937)*, Warszawa 1969.

⁷⁷ T. Ładyka, *Polska Partia Socjalistyczna (Fracja Rewolucyjna) w latach 1906–1914*, Warszawa 1972.

⁷⁸ A. Tymieniecka, *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej w latach 1924–1928*, Warszawa 1968.

⁷⁹ K. Więch, *Polska Partia Socjalistyczna 1918–1921*, Warszawa 1978; idem, *PPS w pierwszych latach parlamentaryzmu 1921–1923*, Warszawa 1987.

⁸⁰ A. Żarnowska, *Geneza rozłamu w Polskiej Partii Socjalistycznej 1904–1906*, Warszawa 1965.

⁸¹ J. Żarnowski, *Polska Partia Socjalistyczna 1935–1939*, Warszawa 1965.

Powstały też prace, które podejmują myśl ideowo-programową PPS jako podstawowy przedmiot badań. Należy tutaj wskazać obszerną syntezę myśli socjalistycznej z okresu 1918–1948, przygotowaną przez Michała Śliwę⁸². Podstawowe kategorie myśli politycznej Polskiej Partii Socjalistycznej w okresie międzywojennym analizował i przedstawił Stanisław Michałowski⁸³.

Przedmiotem studiów były też inne kwestie w myśli politycznej: naród i państwo⁸⁴, wizja socjalizmu⁸⁵, model parlamentaryzmu⁸⁶, samorząd, mniejszości narodowe⁸⁷, kwestia agrarna⁸⁸, spółdzielczość⁸⁹, polityka zagraniczna⁹⁰.

Dla pogłębienia wiedzy o myśli politycznej ważne są także opracowania biograficzne ideologów i działaczy PPS, prezentujące system wyznawanych idei i wartości, wyobrażenia i oceny rzeczywistości po-

⁸² M. Śliwa, *Polska myśl socjalistyczna (1918–1948)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988.

⁸³ S. Michałowski, *Myśl polityczna Polskiej Partii Socjalistycznej (1918–1939)*, Lublin 1994.

⁸⁴ A. Czubiński, *Kwestia narodowa w założeniach programowych partii robotniczych w Polsce do 1939 r.*, [w:] *Wizja społeczeństwa socjalistycznego w myśli politycznej polskiego ruchu robotniczego do 1948 roku*, Warszawa 1987; J. Kurczewska, *Teoria narodu Bolesława Limanowskiego*, [w:] *Polska myśl filozoficzna i społeczna*, t. II, red. B. Skarga, Warszawa 1975; M. Śliwa, *Myśl państwowa socjalistów polskich 1918–1921*, Kraków 1980.

⁸⁵ M. Śliwa, *Koncepcje drogi do socjalizmu Adama Próchnika*, „Studia Nauk Politycznych” 1981, nr 2; J. Tomicki, *Wyobrażenia o socjalizmie w polskim ruchu robotniczym w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Wizja społeczeństwa socjalistycznego...*

⁸⁶ A. Czubiński, *Centrolew. Kształtowanie się i rozwój demokratycznej opozycji antysanacyjnej w Polsce w latach 1926–1930*, Poznań 1963.

⁸⁷ E. Jeliński, *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej wobec mniejszości narodowych w latach 1918–1939*, DzN 1983, nr 1–2; E. Koko, *Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925*, Gdańsk 1991; S. Michałowski, *Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej Polskiej Partii Socjalistycznej*, [w:] *Mniejszości narodowe w polskiej myśli...*; M. Śliwa, *Kwestia narodowościowa w publicystyce i programach socjalistów polskich w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, DzN 1983, nr 1–2.

⁸⁸ M. Śliwa, *Koncepcje rozwiązania kwestii chłopskiej i rolnej w polskiej myśli socjalistycznej w okresie II Rzeczypospolitej*, „Studia Historyczne” 1985, nr 3; idem, *Myśl agrarna socjalistów polskich w XIX i XX wieku*, Kraków 1993.

⁸⁹ Z. Pawluczuk, *Spółdzielczość w myśli programowej i działalności polskiego ruchu robotniczego w latach 1892–1939*, Toruń 1977.

⁹⁰ A. Leinwald, *PPS wobec wojny polsko-radzieckiej 1919–1920*, Warszawa 1964; L. Ziaja, *PPS a polska polityka zagraniczna 1926–1939*, Warszawa 1974.

litycznej. Powstały monografie o działalności i poglądach: Norberta Barlickiego⁹¹, Ignacego Daszyńskiego⁹², Hermana Liebermana⁹³, Bolesława Limanowskiego⁹⁴, Zygmunta Marka⁹⁵, Mieczysława Niedziałkowskiego⁹⁶, Feliksa Perla⁹⁷, Adama Próchnika⁹⁸, Zygmunta Zarembę⁹⁹, Zygmunta Żuławskiego¹⁰⁰.

W badaniach nad dziejami nurtu rewolucyjnego można wskazać prace autorstwa Walentyny Najdus¹⁰¹, Bronisława Radlaka¹⁰², Feliksa Tycha¹⁰³. Problematyka ruchu komunistycznego po 1918 r. przedstawiana była głównie pod kątem analizy praktyki politycznej i struktur organizacyjnych. Niektóre aspekty rozwoju myśli politycznej KPP zostały zaprezentowane w pracach Henryka Cimka¹⁰⁴, Antoniego Czubińskiego¹⁰⁵ oraz Bogdana Kolebacza¹⁰⁶. Próbę całościowej analizy podstawowych kategorii myśli politycznej KPP w latach 20., takich jak władza, niepodległość i granice, gospodarka, podjęła Krystyna Trembicka¹⁰⁷.

⁹¹ J. Tomicki, *Norbert Barlicki 1880–1941. Działalność polityczna*, Warszawa 1968.

⁹² W. Najdus, *Ignacy Daszyński 1866–1936*, Warszawa 1988; idem, *Ignacy Daszyński o państwie, demokracji i parlamentarystyce*, wstęp i oprac. M. Śliwa, Warszawa 1997.

⁹³ A. Leinwald, *Posel Herman Lieberman*, Kraków–Wrocław 1983.

⁹⁴ M. Żychowski, *Bolesław Limanowski 1835–1935*, Warszawa 1971.

⁹⁵ W. Najdus, *Zygmunt Marek – prawnik i polityk 1872–1931*, Warszawa 1992.

⁹⁶ M. Śliwa, *Myśl polityczna Mieczysława Niedziałkowskiego (1893–1940)*, Warszawa 1980; idem, *Mieczysław Niedziałkowski o demokracji i parlamentarystyce*, wstęp i oprac. M. Śliwa, Warszawa 1996.

⁹⁷ M. Śliwa, *Feliks Perl*, Warszawa 1988.

⁹⁸ S. Nicieja, *Adam Próchnik. Historyk – polityk – publicysta*, Warszawa 1986.

⁹⁹ A. Jaeschke, *Myśl społeczno-polityczna Zygmunta Zaremby w latach 1916–1967*, Kraków 1992.

¹⁰⁰ M. Śliwa, *Zygmunt Żuławski. Zarys biografii*, Kraków 1993.

¹⁰¹ W. Najdus, *SDKPiL a SDPRR 1893–1907*, Wrocław 1973.

¹⁰² B. Radlak, *Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy w latach 1893–1904*, Warszawa 1979.

¹⁰³ F. Tych, *Sojalistyczna irredenta. Szkice z dziejów polskiego ruchu robotniczego pod zaborami*, Kraków 1982.

¹⁰⁴ H. Cimek, *Komuniści – Polska – Stalin*, Warszawa 1989, Białystok 1990; H. Cimek, L. Kieszczeński, *KPP 1918–1938*, Warszawa 1984.

¹⁰⁵ A. Czubiński, *Komunistyczna Partia Polski (1918–1938)*, Warszawa 1985.

¹⁰⁶ B. Kolebacz, *Komunistyczna Partia Polski 1923–1929. Problemy ideologiczne*, Warszawa 1984.

¹⁰⁷ K. Trembicka, *Między apologią a negacją. Studium myśli politycznej Komunistycznej Partii Polski w latach 1918–1932*, Lublin 1995.

W literaturze znalazły częściowe odbicie niektóre kwestie ideowo-programowe: stosunek do narodu i państwa polskiego¹⁰⁸, kwestia chłopska i rolna¹⁰⁹, kwestia wojskowa¹¹⁰, mniejszości narodowe¹¹¹, stosunek do religii i Kościoła katolickiego¹¹².

Powstały też opracowania biograficzne działaczy i teoretyków ruchu komunistycznego: Juliana Bruna Bronowicza¹¹³, Tomasza Dąbala¹¹⁴, Marii Koszutskiej¹¹⁵, Juliana Leszczyńskiego-Leńskiego¹¹⁶, Juliana Marchlewskiego¹¹⁷, Edwarda Próchniaka¹¹⁸.

Wspomniane kwestie wymagają dalszych pogłębionych badań, w tym zwłaszcza ukazania międzynarodowych uwarunkowań myśli polskich komunistów, relacji z innymi partiami czy specyfiki ich koncepcji na tle innych ugrupowań. Wiele ocen KPP zawartych w literaturze sprzed 1989 r. wymaga weryfikacji i bardziej wnikliwego uzasadnienia.

Studia nad myślą polityczną to już obszerny zbiór prac naukowych. Nadal jednak badania nad poszczególnymi ruchami politycznymi są raczej na etapie wstępnej penetracji problemów niż syntetycznych uogólnień. Wiele opracowywanych kwestii ma charakter ogólny i wymaga głębszej refleksji i weryfikacji ocen. Brak zwłaszcza prac o charakterze syntez, przedstawiających myśl polityczną poszczególnych ugrupowań i nurtów, ukazujących różnicowanie i zmienność w czasie.

¹⁰⁸ H. Cimek, *Komuniści a Polska 1918–1939*, Warszawa 1989; idem, *Poglądy KPP na kwestię narodową. Sprawa rozwiązania partii*, [w:] *Tragedia KPP*, red. J. Maciszewski, Warszawa 1989; *Rewolucja – Socjalizm – Tradycja. Przeszość narodowa i tradycja w myśli politycznej rewolucyjnego nurtu polskiego ruchu robotniczego*, Warszawa 1984.

¹⁰⁹ H. Cimek, *Sojusz robotniczo-chłopski w Polsce 1918–1938*, Warszawa 1989; H. Malinowski, *Program i polityka rolna KPRP (1918–1923)*, Warszawa 1964; idem, *Uwagi o programie rolnym KPP w latach 1922–1932*, [w:] *Najnowsze dzieje Polski 1914–1939*, t. 6, Warszawa 1963.

¹¹⁰ I. Pawłowski, *Polityka i działalność wojskowa KPP 1918–1928*, Warszawa 1964.

¹¹¹ K. Trembicka, *Mniejszości narodowe w myśli politycznej ruchu komunistycznego*, [w:] *Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej...*

¹¹² Eadem, *KPP wobec religii i Kościoła rzymskokatolickiego*, [w:] *Religia i Kościół rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej 1919–1993*.

¹¹³ M. Orzechowski, *Naród – ojczyzna – państwo w myśli politycznej Juliana Bruna Bronowicza*, Warszawa 1986.

¹¹⁴ H. Cimek, *Tomasz Dąbal 1890–1937*, Rzeszów 1993.

¹¹⁵ J. Kasprzakowa, *Maria Koszutska*, Warszawa 1988.

¹¹⁶ S. Nicieja, *Julian Leszczyński-Leński*, Warszawa 1979.

¹¹⁷ N. Michta, *Julian Marchlewski. Polska – naród – socjalizm*, Warszawa 1975.

¹¹⁸ P. Samuś, *Edward Próchniak*, Warszawa 1983.

Stosunkowo zaawansowane zostały badania nad różnymi kategoriami myśli politycznej: socjalistów, ludowców, narodowych demokratów, piłsudczyków. W dotychczasowych badaniach słabo prezentowane są koncepcje chrześcijańskiej demokracji. Na marginesie zainteresowań pozostają nurty skrajne, np. nacjonalistyczne, a także drobne partie, działające na pograniczu różnych nurtów, np. partie monarchistyczne. Bez opracowania koncepcji różnych ugrupowań, także marginalnych, trudno przygotować syntezę polskiej myśli politycznej, ukazać jej bogactwo i specyfikę.

Potrzebne są także opracowania poszczególnych kategorii myśli politycznej w ujęciu przekrojowym. Stosunkowo najlepiej prezentują się badania nad kwestiami ustroju politycznego, problemem mniejszości narodowych, polityką zagraniczną, w tym zwłaszcza stosunków z Niemcami. W mniejszym stopniu podejmowano badania nad koncepcjami gospodarczymi, rolą warstw społecznych, prawami i wolnościami obywatelskimi, drogami realizacji postulowanych koncepcji. Spośród kwestii związanych z międzynarodowym położeniem Polski na uwagę badaczy oczekują zwłaszcza stosunki polsko-radzieckie w całym okresie międzywojennym oraz stosunki Polski z państwami zachodnimi.

Otwarte pole stanowią badania porównawcze nad polską myślą polityczną. Ważne byłoby np. porównanie i ukazanie różnic i podobieństw w wizjach Polski tworzonych przez poszczególne nurty. Dałoby to podstawę dla wydobycia wspólnych cech myśli politycznej, a z drugiej strony do ukazania jej zróżnicowania i specyfiki. Prawie nie prowadzi się badań prezentujących inspiracje i związki pomiędzy polską a europejską myślą polityczną. Konfrontacja z wartościami i wzorami myśli zachodniej pozwala na wydobycie oryginalności polskich koncepcji, a także na ukazanie jej europejskich korzeni, co ma ważną wymowę w dobie integracji politycznej Polski z krajami Zachodu. Nadal więc na polu badawczym polskiej myśli politycznej znajduje się wiele otwartych problemów i pytań.

STATE OF THE ART OF RESEARCH ON THE POLISH POLITICAL THOUGHT IN THE YEARS OF 1864–1939

Research on political thought in the period 1864–1939 produced many important analyses, from comments and studies to works attempted as syntheses (the works of M. Śliwa and R. Wapiński).

The scholars' attention was directed at prominent categories of the political thought in its historical dimension. There appeared analyses which presented conceptions of the political regime (A. Ajnenkiel, A. Friszke, J. Holzer, K. Kawalec, S. Krukowski, M. Pietrzak), issues concerning national minorities (A. Chojnowski, W. Mich), conceptions of foreign policy (J. Faryś, M. Mroczko, W. Wrzesiński), economic conceptions (K. Dziewulski, A. Wojtas, S. Żurawicki).

Research is being done on the conceptions of the major political movements active in the period following the uprising and in the interwar period. Studies in the political thought of conservatives produced analyses concerning basic values of the movement, such as religion, tradition, property, freedom and conceptions of the political regime, socio-economic, national and foreign policy conceptions. Analysts of the Piłsudski camp focused mainly on the representation of the ideas concerning the state, conceptions related to national minorities, foreign policy, economic programmes. Studies in the National Democracy were dedicated to the key value of the movement: the nation in a broad context of ideological and political conditions. They also included regime, territorial, foreign policy conceptions. Research on the Christian democratic current is in its initial phase. The peasant thought includes works related to many categories: from ideological conditions (agrarism) to specific categories of political thought (state, political regime, self-government, cooperative movement, rights and civic liberties, security, national minorities, attitudes to other political orientations). Studies in the socialist thought were dedicated to the issues of the state and the nation, socialism, models of parliamentary regimes, national minorities, cooperatives, foreign policy, farmland problems. Some assumptions of the Communist movement found their reflection in the analyses of the Polish nation and the Polish state, the peasant problem, the army, national minorities, religion and the Catholic Church. There have been also produced biographical analyses of ideologues and activists of the particular political movements which presented their systems of values and political conceptions.

In spite of the significant progress in the research, there are still many issues that require a more insightful and holistic approach. In particular, the need to conduct comparative research both to demonstrate relationships between the particular groupings and inspirations and relations linking the Polish thought with the European thought is prominent.
